

१. 'अध्यात्म' - शिक्षणाचे अधिष्ठान

२१ व्या शतकाची पहाट होत आहे. नवीन शतकाचे स्वागत करण्यास आज आम्ही सज्ज आहोत. एका संक्रमण अवस्थेत आम्ही आहोत. २० व्या शतकात अनेक घटना घडून गेल्या आहेत. बऱ्याच गोष्टी आम्ही प्राप्त केल्या, बऱ्याच गोष्टींना आम्ही मुकलो. बेरीज वजाबाकी हा जीवनाचा मूलभूत सिद्धांत आहे. जीवनातील बेरीज वजाबाकी हा ताळा जेव्हा जुळतो, तेव्हा जीवन सार्थक ठरते. पण हा ताळा करण्याचे सामर्थ्य व्यक्तीत हवे. हे सामर्थ्य शिक्षणाने निर्माण होते. कारण शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास. शिक्षण म्हणजे संपूर्ण जीवनाची तयारी. जीवनसंघर्षात स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी, जीवन जगण्यास आवश्यक असणाऱ्या सामर्थ्याचा विकास शिक्षणातून व्हावयास हवा. 'सुभाषितरत्न भांडार' मधील पुढील श्लोकावरून शिक्षणाचे महत्त्व अधिक स्पष्ट होते -

'मातेव रक्षति, पितेव हित नियुक्ते ।
कांतेव चापि रमयष्यनीय खेदम् ।
लक्ष्मीतनोति वितनोचित् दिक्ष किर्तीम् ।
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥'

(अर्थात विद्या मातेप्रमाणे मानवाचे रक्षण करते, पित्याप्रमाणे कल्याण चिंतीते, पत्नीप्रमाणे मनोविनोदन करून दुःख दूर करते, आणि मानवाला धनकीर्ती मिळवून देते. कल्पतरूप्रमाणे मनोवांछित इच्छा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य विद्येत आहे.) शिक्षणाचा हा अर्थ आज खऱ्या अर्थाने सार्थक ठरला आहे का, हा चिंतनाचा विषय आहे. एक बाब मात्र निश्चित, की आज शिक्षणाचा खरा अर्थ दुर्लक्षित होत आहे. कारण शिक्षणाने माणूस संघर्षात टिकाव धरून ठेवण्यासाठी समर्थ बनावा ही शिक्षणाकडून किमान अपेक्षा आहे.

Survival of Fittest हा सिद्धांत मांडला. ह्या सिद्धांतानुसार जीवन कलहात जे जगण्यासाठी योग्य ठरतात, तेच केवळ शिल्लक राहतात. इतर सर्वांचा नाश होतो. ह्या जीवनकलहात जिवंत राहण्याच्या ह्या तत्वालाच Survival of Fittest म्हणतात. जी तत्त्व तग धरून राहतात तीच कायम बनतात. जी तत्त्व ही यशस्विता प्राप्त करतात, ती पुढील पिढीत संक्रमित होतात. हा वैयक्तिक गुणधर्म कालांतराने सामाजिक बनतो. डार्विनच्या ह्या सिद्धांताचे अवलोकन केल्यास जीवन कलहात समर्थपणे तग धरू शकणारे तत्त्वच केवळ शिल्लक राहतात. ही तत्त्वे पुढील पिढीपर्यंत संक्रमित होऊन एक सामर्थ्यवान समाज निर्माण होतो. डार्विनचा हा सिद्धांत शिक्षणाच्या बाबतीत लागू केल्यास जीवन कलहात टिकाव धरणारे गुणधर्म मनुष्याच्या अंगी केवळ शिक्षणानेच

निर्माण होते. जीवनात पदोपदी अनेक संघर्षांना मानवाला तोंड द्यावे लागते. अनेक कलहांना सामोरे जावे लागते. ह्या प्रत्येक संघर्षात टिकाव घरण्याचे, ह्या प्रत्येक संघर्षाला सामोरे जाण्याची क्षमता त्याच्या अंगी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणात असते, हे तत्त्व असले तरी व्यवहार मात्र असा आहे की आज जीवन गुंतागुंतीचे, धकाधकीचे बनले आहे. पदोपदी संघर्ष आहे. केवळ वैयक्तिक जीवनातच संघर्ष आहे असे नाही, तर सामाजिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय जीवन ढवळून निघाले आहे. समस्या प्रत्येक स्तरावर हातात हात घालून येत आहेत. ह्या समस्यांना सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य आज माणसात आहे का? सुप्तस्थित असणारे हे सामर्थ्य जागृत करण्याची आज खऱ्या अर्थाने आवश्यकता आहे. प्राचीन काळी भारताने आध्यात्मिक समृद्धी अनुभवली. मध्ययुगीन काळात कला बहरली. संस्कृती फुलली. त्याचबरोबर अनेक आक्रमणांना भारताला तोंड द्यावे लागले. आधुनिक कालखंड विज्ञान व तंत्रज्ञान युग म्हणून ओळखले जाते. ह्या काळात भारत भौतिक समृद्धी अनुभवत आहे. ज्ञानाचा स्फोट झाला आहे. तंत्रज्ञान व विज्ञानाने जीवनाचे सर्व क्षेत्र व्यापले आहे. भौतिक सुखे मानवासमोर हात जोडून उभी आहेत. पण ह्या सर्व गोष्टींनी माणूस परिपूर्ण झाला आहे का? त्याचे जीवन सार्थक झाले आहे का?

सतरत्या शतकांनी गौतमबुद्ध, पैगंबर, येशुख्रिस्त, महावीर, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, कबीर, शिवाजी महाराज इ. सारख्या थोर पुरुषांचा आशीर्वाद ह्या घुमीला मिळवून दिले. टिळक, फुले, आगरकर, म. गांधी, बाबासाहेब आंबेडकर, सुभाषचंद्र बोस, असे वैश्विक नेतृत्वाचे मूर्तिमंत साकार रूप ह्या शतकाने आम्हास दिले. पण शतकाच्या उत्तरार्धात मात्र एकही द्रष्टा देशाने पाहिला नाही, हा देवदुर्विलास म्हणावा लागेल. पण आता केवळ भूतकाळात स्थिरावून चालणार नाही. आज चहुकडून देश पेटलाय. अनेक समस्यांनी त्याला घेरले आहे. अशावेळी आशाचा किरण एकच आहे, तो म्हणजे शिक्षण. कारण शिक्षण हे साधन आहे समाज परिवर्तनाचे. शिक्षण हे माध्यम आहे सुसंस्कारांचे पण प्रश्न उद्भवतो, की शिक्षणाचे अधिष्ठान काय असावे? आज तांत्रिक ज्ञानाचा स्फोट झाला आहे. १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सादर करण्यापूर्वी तात्कालिन पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांनी प्रश्न उपस्थित केला होता, की '२१व्या शतकाचे आव्हान भारताला पेलणार आहे का?' हा प्रश्न करण्यामागे महत्त्वाचा उद्देश हा होता, की आज जगभर तंत्रज्ञानाचा प्रसार होतो आहे. ह्या तांत्रिक स्पर्धेत उतरण्यास भारत सक्षम बनेल का? हा विचार डाळ्यांसमोर ठेवून १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात माहिती तंत्रज्ञान, विज्ञान, संगणकीकरण ह्यावर भरही देण्यात आला. आनंदाची बाब म्हणजे भारताने विज्ञान, तंत्रज्ञान, संगणक क्षेत्रात भरपूर प्रगती केली. पोखरणची चाचणी तर आमच्या विक्रमाचा कळस आहे. आज सर्वच क्षेत्रात आम्ही प्रगती केली आहे. प्राथमिक गरजांपासून तर चैनीच्या वस्तूपर्यंत सर्वच गोष्टी आज आम्हास उपलब्ध आहेत. जगात 'उदयोन्मुख' राष्ट्र म्हणून आमचेकडे बघितले जाते. पण हे सर्व करीत असताना आम्ही आमच्यातील मानव्याचे गुण जपण्यात, संवर्धित करण्यात, सुसंस्कारित करण्यात कितपत यशस्वी झालो? आज पदोपदी मानवीय गुणांची पायमल्ली होताना आपणास आढळते. विज्ञान, तंत्रज्ञानाने मानवाला बाह्यतः वळण लागले. पण मनुष्याच्या मनाला वळण लागले का? बाह्यदृष्ट्या, भौतिकदृष्ट्या मनुष्य समृद्ध झाला पण मनाने तो

समृद्ध झाला का? जोवर ही मनाची समृद्धता त्याच्याजवळ येणार नाही तोवर तो खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित होणार नाही. मनुष्याला खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. कारण येणारे नवशतक हे अनेक आव्हानांनी युक्त असणार आहे. प्रत्येक आव्हान पेलण्याचे सामर्थ्य जोवर त्याच्या अंगी येणार नाही तोवर जीवनकलहात तो टिकाव धरू शकणार नाही. Survival of Fittest ह्या सिद्धांतानुसार टिकाव धरू शकणारे योग्यतम (Fittest) तत्व म्हणजे अध्यात्म आहे. मनुष्याच्या मनाला योग्य वळण लावण्याचे, संघर्षात समर्थपणे जगण्याचे, सारासार विचार करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणारा एकमेव घटक आहे, तो म्हणजे अध्यात्म. त्याकरिता मानवाला सर्वप्रथम आध्यात्मिक प्राणी (Spiritual Animal) बनवावे लागेल. म्हणून येणाऱ्या नवशतकातील शिक्षणाला अध्यात्माचे अधिष्ठान द्यावे लागेल.

आज समाजात सर्वत्र धर्मांधता बोकालली आहे. एकीकडे वैज्ञानिक ज्ञानाचा स्फोट, तर दुसरीकडे धर्माचा विपर्यास, धर्मांधता हा आज दिसणारा विरोधाभास आहे. वास्तविक धर्म व विज्ञान हे परस्पर पूरक आहेत. दोन्हीही प्रत्यक्षानुभूतीवर आधारित आहे. ह्याच शतकातील पहिल्या दशकातील थोर शास्त्रज्ञ अल्बर्ट आईन्स्टाईन ह्यांनी धर्म व विज्ञान यांचा सहसंबंध सांगताना सुंदर विधान केले आहे. "Science without religion is lame, religion without science is blind" धर्म हे सूक्ष्म जगत, तर विज्ञान हे स्थूलजगत. ह्या दोन्ही जगताचे समन्वयात्मक ज्ञान देण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. प्राचीन काळी युरोपमध्ये वैज्ञानिकांचे हाल झाले. आज विज्ञान धर्माला अफूची गोळी मानते. ५०० वर्षांपूर्वी वैज्ञानिक सत्य नाकारणारा धर्म आणि २० व्या शतकात ईश्वरी सत्य नाकारणारे विज्ञान हे दोन्हीही हटवादीपणाच्या एकाच पायरीवर उभे आहेत. नवशतकात या दोहोंचा समन्वय होण्याची आवश्यकता आहे. आधुनिक विज्ञान हे ईश्वर कल्पनेच्या जवळ आले आहे. उदा. डेव्हिड बोमचा "A higher multidimensional reality" फॉर्डचा "Universal consciousness/intelligence" Prigogine चा "A dance of interacting parts" ह्या सिद्धांताचा अभ्यास केल्यास धर्म व विज्ञान ह्यांच्या समन्वयातच जगाचे कल्याण आहे. धर्माला वैज्ञानिक पद्धती मानणे व विज्ञानाने धर्मानुसार आचरण करणे, वापर करणे याचे प्रशिक्षण शिक्षणाच्या माध्यमातून द्यावयास हवे. ज्याला धर्माचा अर्थ समजला, तोच विज्ञानाचा वापर योग्य रीतीने करू शकेल व ज्याला विज्ञान समजले तोच धर्माचे योग्य आचरण करू शकेल, कारण व्यक्तीचा खरा धर्म कोणता हे अध्यात्म व्यक्तीला शिकविते.

क्षणाक्षणांला शिकणे म्हणजे 'शिक्षण'. मधमाशी फुलातील मध टिपते, मुंग्या एक एक साखरेचा कण गोळा करून आपल्या भविष्याची तरतूद करतात. मानवानेही आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षणी शिकायला हवे. क्षणाक्षणांला त्याचे मन विद्येशी जुंपायला हवे. अशाच शिक्षणाची गरज उद्या भासणार आहे. कारण क्षणाक्षणांला, पदोपदी संघर्षस्थळे आहेत. शिक्षणाच्या माध्यमातून मनाचे आरोग्य जोपासले गेले पाहिजे. शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांतील माणूस जागा करणे. शिक्षणातून चारित्र्यसंपन्न मानव निर्माण व्हावयास हवा. आज शिक्षणातून सुंदर मनाचा माणूस निर्माण होत नसून मानवी आकाराचा पशु निर्माण होत आहे, ही शोकांतिका व वास्तव आहे. नैतिक उंची वाढण्याऐवजी नैतिक खुजेपणा अनुभवायला येत आहे. ह्याकरिता शिक्षणाला मूल्यांचे अधिष्ठान असावे.

शिक्षणाने माणसाची नैतिक उंची वाढावी, तो सद्वर्तनी व्हावा. शिक्षणाला जीवनमूल्यांचे अधिष्ठान हवे. सध्या मूल्य शिक्षणाची अंमलबजावणी होत असली तरी नवीन पिढीचा नैतिक स्तर ढासळतो आहे. नवीन पिढी ज्ञानग्रहणाच्या बाबतीत निश्चित आघाडीवर आहे. परंतु वर्तनाच्या बाबतीत ती मागासली आहे. त्याच्या वर्तनाला तत्त्वाचे अधिष्ठान नाही. आध्यात्मिक मूल्य, नैतिक मूल्य, सामाजिक मूल्य, राजकीय मूल्य म्हणजे काय, ह्याची केवळ परिभाषा करून चालणार नाही तर विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यनिर्णय करण्याची क्षमता शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हावयास हवी. अध्यात्म शिक्षण हा मूल्यनिर्णय क्षमता निर्माण करण्याचा, मूल्य रुजविण्याचा उत्तम मार्ग आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान व संतसाहित्य हे अध्यात्म शिक्षणाचा स्रोत आहे. ह्यातून सच्चिदानंदाचा साक्षात्कार म्हणजे शिक्षण. ह्या परिभाषेचा प्रत्यय व्यक्तीला घेऊ शकेल. सत्स्वरूपाची अनुभूती देणारा कर्मयोग, चित्स्वरूपाची अनुभूती देणारा ज्ञानयोग व निर्मळ आनंदाची अनुभूती देणारे आनंदमय असे शिक्षण आज अपेक्षित आहे. ह्याकरिता 'सत्यम् शिवम् सुंदरम्' ह्या जीवनमूल्यांचे अधिष्ठान शिक्षणाला द्यावे लागेल.

प्राचीन काळी भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. अर्थात चार्तुर्वर्ण्यम् मयासृष्टम् । गुणकर्मा विभागशः । हे वर्णव्यवस्थेचे अधिष्ठान होते. कालांतराने वर्णसंकरातून जातीव्यवस्था निर्माण झाली. जातीतून अनेक पोटजाती निर्माण झाल्या. जातीजातीमधील उच्चनीच कल्पना व त्याला अनुसरून स्पृश्यास्पृश्य कल्पनांना अवास्तव महत्त्व प्राप्त झाले. ह्याचा परिणाम म्हणून समाजातील एकी नष्ट झाली. परस्परांबद्दलचे प्रेम नाहीसे होऊन त्याची जागा द्वेषभावनेने घेतली. परिणामी समाज व देशाचा विकास खुंटला. भारतीय संविधानाने सर्वांना समानतेची ग्वाही दिली. सर्वांना विकासाची संधी उपलब्ध झाली. पण ह्यामुळे मानवाचा दृष्टिकोन व्यापक बनला का? व्यक्तीमनातील जात नाहीशी झाली का? येणाऱ्या नवशतकात सर्वत्र खऱ्या अर्थाने समानता प्रस्थापित करावयाची असल तर सर्वप्रथम व्यक्तीमध्ये व्यापक दृष्टिकोन निर्माण करावा लागेल. व्यक्तीमध्ये मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण करावा लागेल. अध्यात्मशिक्षणातून ही बाब साध्य होऊ शकते. कारण अध्यात्म व्यक्तीला तात्त्विक उंची प्रदान करते. तेथे 'आत्मानुभूती' हेच शिक्षणाचे, जीवनाचे ध्येय असते. माझ्यात व उर्वरित प्राणीमात्रात एकच तत्त्व विद्यमान आहे, ही अनुभूती यातूनच मानवाला आली तर मानवाचा 'द्वेष' लोप पावतो. अद्वैत भावना जागृत होते व विषमता नष्ट व्हायला मदत होते.

राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना हा व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग आहे. अखिल भारतीयत्त्वाची भावना बिंबविण्याचा प्रयत्न केवळ शिक्षणाच्या माध्यमातून होऊ शकतो. डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात, "राष्ट्रीय एकात्मता ही काही इमारतीप्रमाणे चुना विटांनी व हथोडा छिन्नीने बांधण्याची बाब नव्हे. राष्ट्रीय एकात्मतेचे संस्कार लोकांच्या अंतःकरणात हळूहळू सूक्ष्म स्वरूपात रुजविले गेले पाहिजे. शिक्षण प्रक्रियेच्या माध्यमातून ही बाब शक्य होईल. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करायची म्हणजे नेमके काय? त्यासाठी शिक्षणाची उद्दिष्टे निर्धारित करावी लागतील. "India is my country" ही भाषा बदलावी लागेल. ह्या भावनेची जागा "I am India" ह्या भावनेने घ्यावी लागेल. सांस्कृतिक वैचित्र्य व त्यातील समभाव, समतत्त्व ह्याचा परिचय विद्यार्थ्यांना द्यावा लागेल. राष्ट्रनिर्माण कार्यात समरसतेने भाग घेण्याची वृत्ती निर्माण करावी लागेल. परस्परांबद्दल स्नेहभाव निर्माण

व्हावयास हवा. आपली मातृभूमी, कलावैभव, संस्कृती, ऐतिहासिक परंपरा, थोर पुरुष, जीवनमूल्ये याविषयी विद्यार्थ्यांच्या मनात आदरभाव निर्माण व्हायला हवा. कारण भारतीय तत्त्वज्ञान व आध्यात्मिक संस्कृती यातून अभिव्यक्त झालेली मूल्य समता, मानवता व एकता ह्या भावनांच्या विकासाचा आधारस्तंभ आहेत. आपण इतरांपासून वेगळे आहोत ही व्यक्तीची भावना लोप पावावयास हवी. ही अद्वैतवादी विचारसरणी जर आत्मसात केली तर खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होऊ शकेल.

राष्ट्राघात वैमनस्य निर्माण होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे अतिरेकी राष्ट्रवाद. राष्ट्रवाद कसे विकृत रूप धारण करतो ह्याला इतिहास साक्ष आहे. गेलेल्या शतकांनी दोन महायुद्ध पाहिली आहेत. त्याचे दुष्परिणाम अनुभवले आहेत. विश्व व्यवस्थेचा आजचा परिस्थितीचा विचार केल्यास आता प्रत्येक राष्ट्राने केवळ आपल्यापुरता विचार न करता आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून विचार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. भविष्यात याची भीषणता वाढणार आहे. म्हणून राष्ट्रवादी कुंपणाची बंधने तोडून विश्वात्मकतेकडे झेप घेणारी विशाल मानवतेची वृत्ती, विश्वबंधुत्वाची भावना लोकांमध्ये जागृत करणे ही काळाची गरज आहे. आज देशादेशांत वैचारिक, भौतिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा सर्वच स्तरांवर संबंध प्रस्थापित झाले आहेत. त्यामुळे कोणताही देश इतर देशाहून अलिप्त नाही. जगातील प्रत्येक घटनेचा परिणाम इतर देशांच्या सांस्कृतिक, राजकीय, वैज्ञानिक व साहित्यिक जीवनावर झाल्यावाचून राहत नाही. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य निर्माण करण्याचा एक अभिनव मार्ग सुचविताना स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “अंतस्थ जगावर विजय कसा मिळवावा ही बाब पाश्चात्यांनी भारताकडून घ्यावी व बहिर्गत जगावर विजय कसा मिळवावा ही बाब पाश्चात्यांकडून भारतीयानी शिकावी त्यायोगे एक आदर्श आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याची कल्पना मूर्तरूप धारण करेल.” हा वैश्विक दृष्टिकोन नवीन पिढीत बिंबविणे आवश्यक आहे.

अपेक्षित भारतीय समाज घडविण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे शिक्षण. घटनेनुसार भारताने लोकशाही राज्यप्रणालीचा स्वीकार केला आहे. लोकशाही ही केवळ राज्यप्रणालीच नाही तर ती जीवनप्रणाली आहे. सहजीवनाची ती सुसंबद्ध प्रणाली आहे. लोकशाहीचे हे यश सुजाण व सुदृढ नागरिकांवर अवलंबून असते. आज लोकांना अधिकारांची जाणीव झाली आहे पण त्यामानाने कर्तव्याच्या बाबतीत उदासीन आहे. शिक्षणातून लोकशाही बळकट बनवायची असेल तर नीतिमान, चारित्र्यसंपन्न, कर्तव्यप्रवण नागरिक प्रथम निर्माण करावा लागेल.

वरील सर्व तत्त्व आदर्शांची द्योतक आहेत पण आता पुन्हा आदर्शाला उजाळा देण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. आदर्शांप्रत पोहोचणे जरी कठीण असले तरी असाध्य नाही. प्रयत्नसाध्य आहे. नवशतकातील पहिल्या दोन दशकात पुन्हा नव्याने आदर्शांची संकल्पना रुजवायची आहे व हे सर्व करित असताना प्रत्येक ठिकाणची स्थानिक वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची रचना करावी लागणार आहे.

तात्पर्य, नवशतकातील पहिल्या दोन दशकातील शिक्षणाचा मूलाधार अध्यात्म हा असावा. अध्यात्माच्या आधारावर धर्मशिक्षण देणे, मूल्यशिक्षण देणे, राष्ट्रीयता निर्माण करणे, विश्वैक्याची भावना निर्माण करणे, लोकशाही बळकट करणे, ही महत्त्वाची ध्येय साध्य करता येतील. एक भेदरहित, मूल्याधिष्ठित, धार्मिक, आध्यात्मिक समाज जोवर

निर्माण होणार नाही, तोवर राश्ट्राच्या कोणत्याही समस्या सुटणार नाहीत. 'Survival of the Fittest' ह्या सिद्धांतानुसार हे तत्त्व योग्यतम ठरले असून, हे तत्त्व आता शिक्षणाच्या माध्यमातून पुढील पिढीत संक्रमित करावयाचे आहे. कारण टिकाव धरण्याचे सामर्थ्य ह्या तत्त्वाभर्य्य आहे.

